

УДК 343. 54 (477)

Д. П. Євтєєва,
канд. юрид. наук, старший науковий співробітник сектора дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, асистент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ПРО РІВНІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА ПІДОПІЧНИХ В УКРАЇНІ

У статті за результатами аналізу норм Особливої частини КК України виділено загальний, спеціальний, особливий та окремий рівні кримінально-правової охорони сім'ї, дітей та підопічних залежно від конкретизованості їх захисту. Встановлено співвідношення цих рівнів. Зроблено висновок, що у разі виділення в Особливій частині КК України розділу, присвяченого злочинам у сфері сім'ї, дітей та підопічних, до нього мають увійти норми із особливого та окремого рівнів.

Ключові слова: злочини проти сім'ї та дітей; розділ Особливої частини Кримінального кодексу України; дитина; підопічний.

Постановка проблеми. Інститут сім'ї, опіки та піклування, а також життя, здоров'я, права, свободи, законні інтереси, безпека, нормальний розвиток дітей перебувають під особливою охороною держави. Останнім часом спостерігається активне реформування законодавства, зокрема й кримінального, що забезпечує відповідну сферу. У попередніх дослідженнях на підставі аналізу тенденцій законодавчого реформування спеціальних норм КК України, що закріплюють злочини, які посягають на життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статеву недоторканість, нормальний розвиток, права та законні інтереси дітей, нами було зроблено висновок про посилення відповіда-

льності за більшість таких діянь¹. Разом із тим у 2017 р. Кабінет Міністрів України у концепції «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р. відзначив, що хоча в межах виконання попередньої аналогічної програми і було досягнуто вагомих результатів у сфері забезпечення прав дітей, проте існуюча в Україні система захисту прав та інтересів дитини є недосконалою та не повною мірою відповідає вимогам часу².

Кримінально-правове забезпечення охорони інституту сім'ї, опіки та піклування, прав дітей та підопічних є важливою складовою у системі їх захисту. Актуальним вбачається дослідження сучасного стану кримінально-правової охорони сім'ї, дітей та підопічних від суспільно небезпечних посягань. Одним із критеріїв характеристики такого стану пропонуємо вважати рівні кримінально-правового забезпечення охорони сім'ї, дітей та підопічних, які будуть виділені та розглянуті нами при дослідженні норм Особливої частини КК України, що є **метою цієї статті**.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексні дослідження норм, що закріплюють відповідальність за злочини проти сім'ї, дітей та підопічних, проводили у своїх дисертаціях О. І. Белова, І. О. Бандурка, В. В. Вітвіцька, Н. С. Юзікова, С. Г. Киренко. Окремі діяння цієї сфери вивчалися у працях таких вітчизняних вчених, як: В. В. Гальцова, Є. В. Даценко, С. Ф. Денисов, В. В. Дзундза, І. М. Доляновська, Л. В. Дорош, О. О. Житний, М. Г. Заславська, І. О. Зінченко, С. Я. Лихова, С. М. Морозюк, І. В. Семенов, І. О. Топольскова та ін. Разом із тим рівням кримінально-правового забезпечення охорони сім'ї, дітей та підопічних у працях зазначених науковців уваги приділено не було.

¹ Свтєєва Д. П. Кримінально-правова охорона дитинства в Україні: тенденції законодавчого реформування та напрями подальших змін. *Вісник ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка*. 2018. № 1 (81). С. 101.

² Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 р.: розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 230-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-%D1%80> (дата звернення: 01.05.2018 р.).

Виклад основного матеріалу. Однією з особливостей чинного КК України, що відрізняє його від кримінального законодавства низки зарубіжних держав, є відсутність у ньому розділу, присвяченого злочинам у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей. Норми, що закріплюють злочини, які посягають на відносини у цій сфері, розміщені у кількох розділах Особливої частини КК: у другому («Злочини проти життя та здоров'я особи»), третьому («Злочини проти волі, честі та гідності особи»), четвертому («Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи»), п'ятому («Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»), дванадцятому («Злочини проти громадського порядку та моральності»), а також тринадцятому («Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення»). Окрім того, розглядувані суспільні відносини охороняються й низкою загальних кримінально-правових норм.

Проведений аналіз норм Особливої частини КК дозволяє стверджувати, що у кримінально-правовому забезпеченні охорони сім'ї, дітей та підопічних можливо виділяти такі рівні залежно від конкретизованості їх захисту: *загальний, спеціальний, особливий та окремий*. Розглянемо особливості цих рівнів та їх взаємозв'язок детальніше.

На *загальному рівні* захист сім'ї, дітей та підопічних виражається у загальних кримінально-правових нормах, де потерпілою особою може виступати будь-яка особа безвідносно віку, сімейного або цивільного статусу (як повнолітня особа, так і неповнолітня, малолітня особа, член сім'ї або підопічний) (наприклад, ст. 121 КК – умисне тяжке тілесне ушкодження, ст. 129 КК – погроза вбивством, ст. 162 КК – порушення недоторканності житла, ст. 176 КК – порушення авторського права і суміжних прав, ст. 185 КК – крадіжка тощо). При цьому, якщо кваліфікація відбувається за такими нормами, суд обов'язково обтяжує покарання у разі вчинення злочину щодо малолітньої дитини або у присутності дитини (виходячи з п. 6 ч. 1 ст. 67 КК), або щодо

особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах (виходячи з п. 6-1 ч. 1 ст. 67 КК).

Спеціальний рівень виражається в нормах, що передбачають виділені в межах загальних кримінально-правових норм обставини, які обтяжують кримінальну відповідальність за вчинення злочину щодо дитини, в її присутності, із примушуванням, втягненням чи залученням дитини до вчинення окремих діянь або заняття певною діяльністю (п. 2 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 120, ч. 3 ст. 130, ч. 2 ст. 133, ч. 2 ст. 135, ч. 2 ст. 136, ч. 2 ст. 140, ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 144, ч. 2 ст. 146, ч. 2 ст. 147, ч. 2, ч. 3 ст. 149, ч. 2 ст. 151² (має вступити у силу у 2019 р.), ч. 3, ч. 4 ст. 152, ч. 2, ч. 3 ст. 153, ч. 2 ст. 172, ч. 2 ст. 181, ч. 2 ст. 299, ч. 3 ст. 300, ч. 2, ч. 4 ст. 301, ч. 3 ст. 302, ч. 3, ч. 4 ст. 303, ч. 2, ч. 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 3 ст. 314, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317, ч. 2 ст. 365², ч. 2 ст. 369³ КК).

У цій групі злочинів дитина може виступати як:

а) потерпілий від вчинення злочину, про що можуть свідчити, зокрема, використання в тексті норм таких синтаксичних одиниць: щодо малолітнього (неповнолітнього), примушування малолітнього (неповнолітнього), втягнення малолітнього (неповнолітнього) та ін.;

б) посередній виконавець (якщо неповнолітній не досяг віку кримінальної відповідальності), на що можуть вказувати законодавчі формулювання: залучення малолітнього (неповнолітнього), втягнення малолітнього (неповнолітнього));

в) співучасник (якщо неповнолітній досяг віку кримінальної відповідальності), на що може вказувати формулювання в тексті норм: залучення неповнолітнього, втягнення неповнолітнього.

У цьому контексті доцільно зазначити, що при залученні або втягненні дітей до вчинення злочину (злочинної діяльності) вони можуть безпосередньо і не потерпати від цього, тобто дитині не завжди спричиняється шкода здоров'ю, майнова або моральна шкода (наприклад, у випадку втягнення ди-

тини у злочинну діяльність шляхом її підкупу, залучення дитини до збуту наркотиків шляхом забезпечення її подарунками тощо), тим не менше створюється реальна загроза її подальшому нормальному психологічному та соціальному розвитку, виникають великі ризики того, що дитина у майбутньому стане на кримінальний шлях.

Особливий рівень набуває прояв у захисті сім'ї, дітей та підопічних у самостійних кримінально-правових нормах. При цьому вони є спеціальними щодо інших норм Особливої частини КК й за відсутності перших ті або інші діяння кваліфікувалися б за другими, у зв'язку з чим відповідні суспільні відносини не втратили б кримінально-правової охорони.

До таких норм належать:

– ст. 117 КК (умисне вбивство матір'ю новонародженої дитини), що є спеціальною нормою відносно норми ст. 115 КК (умисне вбивство);

– ст. 135 КК (залишення в небезпеці), щодо якої загальною нормою є норма ст. 136 КК (ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані);

– норми ст. 164 КК (ухилення від сплати аліментів на утримання дітей) та ст. 165 КК (ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків), відносно яких загальною нормою виступає ст. 212 КК (ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів));

– норма ст. 167 КК України (зловживання опікунськими правами), що є спеціальною щодо норм ч. 1 ст. 191 КК, в якій передбачено відповідальність за привласнення чи розтрату чужого майна, яке було ввірено особі чи перебувало в її віданні; а також ст. 192 КК (заподіяння майнової шкоди шляхом обману чи зловживання довірою);

– норма ст. 168 КК України (розголошення таємниці усиновлення («удочеріння»), стосовно якої загальною нормою є ст. 182 КК (порушення недоторканності приватного життя);

– норма ст. 126¹ «Домашнє насильство» (має вступити у силу у 2019 р.). Цю норму дещо умовно можливо віднести до Особливого рівня, адже хоча стосовно неї загальними нормами і виступають статті 121, 122, 125, 126, 129, 135, 136, 146, 166 КК, тим не менше діяння у формі психологічного насильства не повною мірою охоплюється іншими кримінально-правовими нормами.

Таким чином, три зазначені рівні являють собою так би мовити «матрешку», адже, якщо з КК виключити норми спеціального та особливого рівнів (менші матрешки), то це не залишить відповідні суспільні відносини поза кримінально-правовою охороною, оскільки таку функцію виконуватимуть норми загального рівня (найбільша матрешка).

Самостійне місце у кримінально-правовій охороні сім'ї, дітей та підопічних посідає *окремий рівень*, що не перебуває в ієрархії попередніх трьох рівнів. Як і особливий рівень, він виражається у захисті інституту сім'ї, опіки та піклування, а також дітей та підопічних у самостійних кримінально-правових нормах. Разом із тим, на відміну від особливого рівня, норми окремого рівня не співвідносяться з іншими нормами КК як спеціальні із загальними у чистому вигляді. Тож за відсутності зазначених норм у КК певні права та інтереси дітей перебували б поза кримінально-правовою охороною, а певні суспільно небезпечні діяння, що завдають дітям шкоди, – некараними.

Йдеться про норми, передбачені ст. 137 (неналежне виконання обов'язків щодо життя та здоров'я дітей), ст. 141 (порушення прав пацієнта)³, ст. 148 (підміна дитини), ст. 150 (експлуатація дітей), ст. 150¹ (використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом); ст. 151-2 (примушування до шлюбу, що має вступити в силу у 2019 р.), ст. 155 (статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцяти років), ст. 156 (розбещення неповнолітніх),

³ *Примітка.* У ч. 1 ст. 141 КК встановлено кримінальну відповідальність за проведення клінічних випробувань лікарських засобів без письмової згоди пацієнта або його законного представника, або стосовно неповнолітнього чи недієздатного, якщо ці дії спричинили смерть пацієнта або інші тяжкі наслідки. Таким чином, однією з форм цього злочину за основним складом є порушення клінічних випробувань стосовно неповнолітнього.

ст. 166 (злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування), ст. 169 (незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння), ст. 304 (втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність)⁴, ст. 323 (спонукання неповнолітніх до застосування допінгу), ст. 324 КК (схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів) КК.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що Особлива частина КК України являє собою систему, норми якої об'єднані в розділи переважно за родовим об'єктом – основним критерієм її структуризації⁵. Злочинам у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей так само притаманний єдиний родовий об'єкт, з чим погоджується більшість їх дослідників, хоча правники й визначають його по-різному (суспільні відносини, які забезпечують нормальний розвиток та функціонування сім'ї⁶; сімейні відносини та відносини, що забезпечують нормальний розвиток неповнолітніх⁷; сімейні та опікунські правовідносини⁸ тощо). Сьогодні у літературі переважна більшість науковців підтримують позицію виділення злочинів у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей в окремий розділ Особливої частини КК України. При цьому думки щодо видів та кількості норм, що мають наповнити цей розділ, різняться. На наше переконання, до цього розділу мають увійти норми із вищезазначених особливого та окремого рівнів. Проте нині у законодавстві спостерігаються тенденції з розвитку розглядуваних

⁴ *Примітка.* Віднесення деяких норм до того чи іншого рівня є умовним. Зокрема, умовне місце в окремому рівні посідає ст. 304, яка є загальною щодо низки інших норм спеціального рівня (ч. 3 ст. 300, ч. 4 ст. 301, частини 3, 4 ст. 302, частини 3, 4 ст. 303, частини 2, 3 ст. 307, ч. 3 ст. 309, ч. 2 ст. 315, ч. 2 ст. 317). Тим не менше відсутність норми, передбаченої у ст. 304 КК, залишила б поза кримінально-правовою охороною важливий пласт суспільних відносин у сфері забезпечення нормального розвитку неповнолітніх.

⁵ Борисов В. І. Питання систематизації Особливої частини кримінального права. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 26. С. 37.

⁶ Гальцова В. В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (Розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України). *Право і безпека*. 2011. № 2 (39). С. 226.

⁷ Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 162, 163, 169, 170.

⁸ Морозюк С. М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст. ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 62, 173–176.

норм у бік збільшення їх кількості на спеціальному, особливому та окремому рівнях.

Висновки. Одним із критеріїв характеристики стану кримінально-правової охорони сім'ї, дітей та підопічних є рівні її кримінально-правового забезпечення, які залежно від конкретизованості захисту цих осіб поділяються на загальний, спеціальний, особливий та окремий. Перші три рівні співвідносяться за принципом «матрьошки» – якщо з КК виключити норми спеціального та особливого рівнів, то це не залишить відповідні суспільні відносини поза кримінально-правовою охороною, оскільки таку функцію виконуватимуть норми загального рівня.

Не виникає сумнівів у необхідності виділення в Особливій частині КК України розділу, присвяченого злочинам у сфері сім'ї, опіки, піклування та нормального розвитку дітей. До цього розділу мають увійти норми із особливого та окремого рівнів кримінально-правового забезпечення охорони сім'ї, дітей та підопічних.

Список використаних джерел

1. Белова О. І. Кримінально-правова характеристика злочинів проти сім'ї та неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 184 с.
2. Борисов В. І. Питання систематизації Особливої частини кримінального права. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 26. С. 29–41.
3. Гальцова В. В. Об'єкт та система злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини та громадянина (Розділ V Особливої частини Кримінального кодексу України). *Право і безпека*. 2011. № 2 (39). С. 223–227.
4. Євтеєва Д. П. Кримінально-правова охорона дитинства в Україні: тенденції законодавчого реформування та напрями подальших змін. *Вісник ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка*. 2018. № 1 (81). С. 95–103.
5. Морозюк С. М. Кримінально-правова характеристика злочинів проти інтересів сім'ї та підопічних (ст. ст. 164–169 КК України): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 205 с.
6. Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 р.: розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. № 230-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-%D1%80> (дата звернення: 01.05.2018 р.).

Евтеева Д. П. К вопросу об уровнях уголовно-правового обеспечения охраны семьи, детства и подопечных в Украине

В статье в результате анализа норм Особенной части УК Украины выделено общий, специальный, особый и отдельный уровни уголовно-правовой охраны семьи, детей и подопечных в зависимости от конкретизированности их защиты. Установлено соотношение этих уровней. Сделан вывод, что в случае выделения в Особенной части УК Украины раздела, посвященного преступлениям в сфере семьи, детей и подопечных, в него должны войти нормы из особого и отдельного уровней.

Ключевые слова: преступления против семьи и детей; раздел Особенной части Уголовного кодекса Украины; ребенок; подопечный.

Yevteyeva D. P. On the issue of the levels of criminal and legal support for protection of family, childhood and wards in Ukraine

In the article as the result of the analysis of the norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine the general, special, extra and separate levels of criminal and legal protection of family, children and wards are allocated, depending on the specificity of their protection. The relation of these levels is carried out. It is concluded that in case of allocation in the Special Part of the Criminal Code of Ukraine the chapter on crimes in the sphere of family, children and wards, it should include norms from the special and separate levels.

Key words: crimes against family and minors; the chapter of the Special part of the Criminal Code of Ukraine; a child; wards.